

The page features a minimalist design with two blue circles of different sizes, each composed of concentric rings of varying shades of blue. These circles are positioned on the right side of the page. Two thin, light blue lines originate from the top corners and converge towards the center, framing the circles. The text is located on the left side of the page.

ΙΖ Πανελλήνιος Μαθητικός Διαγωνισμός Δοκιμίου
Ο πολιτισμός του μικρασιατικού ελληνισμού
Βασίλης Σταθόπουλος

2 Φεβρουαρίου 2019

Ο πολιτισμός του μικρασιατικού ελληνισμού

«Όλων τα μάτια ήταν στραμμένα στο πέλαγος. Περίμεναν πεντακόσια χρόνια και δεν μπορούν να περιμένουν να ξημερώσει... κανείς δεν κοιμήθηκε εκείνο το βράδυ. Όλος ο κόσμος φωνάζει: -“Μα πότε θα ‘ρθουν!”... οι καμπάνες και οι καρδιές μας κοντεύουν να σπάσουν. Όταν έφυγε η πρωινή άχνα φάνηκε στο βάθος ο θρυλικός “Αβέρωφ”, ακολουθούσε το “Πατρίς” με το 34^ο Ευζωνικό Σύνταγμα. “Έρχονται!” ακούστηκε μια μυριόστομη φωνή... Το κλάμα δεν τους άφηνε να δουν καθαρά». [Παπαδάκης Ε.Ν., 679]

Η χαρακτηριστική αυτή αφήγηση περιγράφει την προσμονή και τα έντονα συναισθήματα, με τα οποία ο ελληνικός πληθυσμός της Σμύρνης, έχοντας κατακλύσει την προκουμιά της πόλης τα ξημερώματα της 2^{ας} Μαΐου 1919, ανέμενε την απόβαση του ελληνικού στρατού. Είχε βέβαια προηγηθεί η απόφαση της τριανδρίας των νικητών του πρώτου παγκοσμίου πολέμου (του Αμερικανού προέδρου Ουίλσον, του Άγγλου πρωθυπουργού Λόιντ Τζορτζ και του Γάλλου Κλεμανσό) να εκχωρήσουν στην Ελλάδα, ως εγγυήτρια δύναμη, τη Σμύρνη και την επαρχία Αϊδινίου. Η πολιτική του Βενιζέλου με την πειστική παρουσία του στις διεθνείς διασκέψεις είχαν δικαιωθεί. Ποιοι ήταν όμως όλοι αυτοί οι μαζεμένοι Έλληνες στα παράλια της τουρκοκρατούμενης Μικράς Ασίας, πως βρέθηκαν εκεί και τι αντιπροσώπευαν; Σύμφωνα με τον Ουίλσον Τσόρτσιλ, ο Άγγλος πρωθυπουργός Λόιντ Τζορτζ παρατηρούσε ότι «για χιλιάδες χρόνια η περιοχή της Σμύρνης και τμήμα των ακτών της κατοικούσαν σε μεγάλη έκταση από Έλληνες και απέδιδε την ευημερία της περιοχής στην ευφυΐα τους, καθώς και στην ανάπτυξη της γεωργίας και της βιομηχανίας που είχαν πετύχει». (Παπαδάκης Ε.Ν., 670).

Αλλά και ο αμερικανός πρέσβης στη Σμύρνη Τζωρτζ Χόρτον στην αναφορά που έκανε προς το State Department τον Σεπτέμβριο του 1922 ανέφερε ότι η Σμύρνη είναι η γενέτειρα του Αδαμάντιου Κοραή, τα βιβλία του οποίου βοήθησαν να ανάψει ο ενθουσιασμός στους φιλέλληνες στο όνομα της ελευθερίας, τονίζοντας επίσης, ότι ο μόνος πολιτισμός που υπήρξε στην Τουρκία μετά το 1453 ήταν εκείνος που της μεταλαμπάδευσαν οι χριστιανοί. Σε αυτούς οφείλεται, συμπέραινε, η ανάπτυξη του εμπορίου, της βιομηχανίας, της γεωργίας, αλλά και της εκπαίδευσης.

Πολύ χαρακτηριστικές είναι παράλληλα οι αναφορές του Θ. Πετσάλη-Διομήδη στο ιστορικό του μυθιστόρημα «Δεκατρία χρόνια: από το 1909 στο 1922» (σ. 175), όπου μέσα από μια επιστολή ενός Έλληνα Κωνσταντινουπολίτη το 1918 επισημαίνεται ότι «η κοινωνία αυτή η ελληνική κατάφερνε συνήθως να επιβάλλεται στους Τούρκους, κάθε βαθμού, και όχι μόνο με το χρήμα, αλλά και με τη γνώση και την προσωπική αξία». Δίνει μάλιστα και μία πληθυσμιακή διάσταση για τους Έλληνες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας: «Λογαριάζουν, ότι ο αριθμός των Ελλήνων στα 1908 δεν μπορεί να ήταν μικρότερος από 4-5 εκατομμύρια ψυχές. Ο Σουλτάν Χαμίτ έλεγε χαρακτηριστικά: «Τι λέει ο Γεώργιος (ο πρώτος) ότι είναι βασιλιάς των Ελλήνων, λάθος κάνει. Εκείνος είναι βασιλιάς της Ελλάδας (πληθυσμός 2.500.000) βασιλιάς των Ελλήνων είμαι εγώ“».

Σύμφωνα πάντως με τις επίσημες στατιστικές της εποχής (οθωμανική του 1910 και του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως το 1912, που αποκλίνουν, όχι όμως πολύ) ειδικά στην

Μικρά Ασία ο συνολικός πληθυσμός υπολογιζόταν περίπου στα 10 εκατομμύρια, εκ των οποίων κοντά στα 2 ήταν Έλληνες που κατανέμονταν σε τρεις κατά βάση περιοχές. Στη παράλια ζώνη της λεγόμενης δυτικής Μικράς Ασίας, στον εσωτερικό χώρο της Καππαδοκίας (κυρίως δηλ. στην περιοχή των μητροπόλεων Καισάρειας και Ικονίου) και στο βόρειο τμήμα του Πόντου.

Οι τρεις αυτές περιοχές, με αδιάλειπτη παρουσία του ελληνικού στοιχείου από τα βάθη των αιώνων, το 1912 μοιράζονταν σε 26 ορθόδοξες μητροπόλεις οι οποίες ήλεγχαν 1.315 κοινότητες και 2.228 σχολεία. Η φροντίδα άλλωστε για την ίδρυση σχολείων και την εκμάθηση ελληνικής γλώσσας αποτελούσε τη σημαντικότερη δραστηριότητα των ελληνικών κοινοτήτων και συνιστούσε το κυριότερο κοινό πολιτισμικό χαρακτηριστικό του μικρασιατικού ελληνισμού. Αυτή η διευθέτηση ανάγεται στον 19^ο αιώνα, όταν με τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ (1856) θεσμοθετήθηκε η διάκριση των υπηκόων της οθωμανικής αυτοκρατορίας σε (εθνικά) μιλλέτ και η υπαγωγή του μιλλέτ των Ρωμιών στο Οικουμενικό Πατριαρχείο καθιστούσε ευκολότερη τη διαχείριση όσων θεμάτων απασχολούσαν τις κοινότητές του. Το εγχείρημα αυτό βέβαια, δεν ήταν καθόλου εύκολο δεδομένου του ιστορικού πλαισίου, στο οποίο εντοπίζονται διώξεις και μεταναστεύσεις του ελληνικού πληθυσμού. Την εποχή άλλωστε, των βαλκανικών πολέμων και από τις παραμονές έως το τέλος του πρώτου παγκοσμίου πολέμου υπολογίζεται ότι περισσότεροι από 500 χιλιάδες Έλληνες της Μικράς Ασίας εκτοπίστηκαν (οι μισοί σχεδόν ήταν Πόντιοι), ενώ αντίστοιχος αριθμός μουσουλμάνων ακολούθησε την αντίστροφη πορεία εκκινώντας από τις βαλκανικές περιοχές.

Με αυτά τα δεδομένα, η απομονωμένη γεωγραφικά, από τα μεγάλα κέντρα του ελληνισμού, Καππαδοκία, με τουρκόφωνο ως επί το πλείστον πληθυσμό και μόνο στοιχείο φυλετικής ομοιογένειας την Ορθοδοξία, μπορούσε πλέον να περάσει σε ένα στάδιο ανασυγκρότησης. Ο ελληνικός πληθυσμός πολλαπλασιάστηκε και άρχισαν να καταβάλλονται σημαντικές προσπάθειες για ίδρυση σχολείων. Παράλληλα, σπουδαίο ρόλο στην εθνική και πνευματική διαπαιδαγώγηση των Ελλήνων της Καππαδοκίας έπαιξαν οι караμανλίδικες εκδόσεις με βιβλία θρησκευτικού περιεχομένου, αλλά και ιστορικά, γεωγραφικά, εγχειρίδια επιστημών, γραμματικές, ελληνικά τραγούδια και παιδαγωγικά.

Αλλά και στις μαραζωμένες, από τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1828-29, κοινότητες του Πόντου, μετά τις αλλαγές του 1856 αποκαλύφθηκαν πολλοί κρυφοί χριστιανοί και οικοδομήθηκαν εκκλησίες και σχολεία. Το «Φροντιστήριο» Τραπεζούντας που λειτουργούσε συνεχώς από το 1682 και αποτελούσε ένα από τα διασημότερα σχολεία μεταφέρθηκε το 1864 σε νέο επιβλητικό κτίριο ως πλήρες γυμνάσιο, ενώ από το 1846 λειτούργησε και το Παρθεναγωγείο Τραπεζούντας. Διατηρήθηκαν παράλληλα τα ήθη και έθιμα των Ποντίων, καθώς και ο λαϊκός τους πολιτισμός, όπως το εθνογραφικό λαϊκό παραδοσιακό θέατρο των μεταμφιέσεων και τα δρώμενα στην περίοδο του Δωδεκάμερου (Χριστούγεννα - Πρωτοχρονιά – Θεοφάνεια).

Έτσι, παρά την απομόνωση που υπήρχε σε σχέση με το προηγμένο δυτικό κομμάτι της Μ. Ασίας που αναπτυσσόταν ταχύτερα, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα μπορεί να θεωρηθεί ότι στην Καππαδοκία είχε διαμορφωθεί η πρώτη γενιά ντόπιων ελληνόφωνων, ενώ ταυτόχρονα, ο Ποντιακός ελληνισμός είχε διασώσει το δικό του γλωσσικό ιδίωμα και τα

έθιμά του. Από την άλλη, στα δυτικά παράλια υπήρχε άνθηση πληθυσμού με μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα κυρίως από την Ελλάδα. Η Σμύρνη ήταν μία από τις μεγαλύτερες και πιο ευημερούσες πόλεις. Θα έλεγε κανείς ότι, αν η Κωνσταντινούπολη αποτελούσε το θρυλικό κέντρο ενός δοξασμένου παρελθόντος, η Σμύρνη ήταν πλέον για τους Ρωμιούς το σύμβολο και η ενσάρκωση του μέλλοντος ενός εξαιρετικά δυναμικού πληθυσμού. Ως μητρόπολη του μικρασιατικού πολιτισμού είχε πολλά να επιδείξει στην εκπαίδευση, στις εκδόσεις, το θέατρο, τη μουσική και τον αθλητισμό.

Απαρχή της εκπαιδευτικής αναμόρφωσης της Σμύρνης υπήρξε η αρχιερατεία του Γρηγορίου Κονταρή, στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, ο οποίος συνέλεξε σημαντικό αριθμό βιβλίων. Η συλλογή αυτή αποτέλεσε αργότερα τον πυρήνα της μεγάλης βιβλιοθήκης της Ευαγγελικής Σχολής, η οποία ιδρύθηκε τον Ιούνιο του 1733 και από το 1747 τέθηκε υπό την προστασία της Μεγάλης Βρετανίας. Ήταν το πιο διάσημο σχολείο, του οποίου οι απόφοιτοι από το 1862 μπορούσαν να εισέλθουν χωρίς εξετάσεις στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Η Ευαγγελική Σχολή επίσης φιλοξενούσε αρχαιολογικό μουσείο, το μόνο ουσιαστικά σε όλη τη Μικρά Ασία.

Με την είσοδο στον 19^ο αιώνα και συγκεκριμένα το 1809 ιδρύεται το επίσης διάσημο Φιλολογικό Γυμνάσιο και το 1830 το πρώτο σχολείο θηλέων που στεγάστηκε από το 1837 στον περίβολο του μητροπολιτικού ναού της Αγίας Φωτεινής και ονομάστηκε Παρθεναγωγείο της Αγίας Φωτεινής. Εκεί σπούδαζαν πολλές δασκάλες που πήγαιναν στη συνέχεια να διδάξουν σε άλλες πόλεις. Το 1881 ιδρύεται και το Ομήρειον που αναγνωρίστηκε αργότερα ως ισότιμο του Αρσακείου, για να αναφέρουμε μόνο τα πιο γνωστά σχολεία όπου φοιτούσαν τόσο αγόρια όσο και κορίτσια. Δυστυχώς όμως, η εκπαιδευτική αναγέννηση που λάμβανε χώρα στη Σμύρνη δεν κατάφερε να ολοκληρωθεί. Το Πανεπιστήμιο της Σμύρνης που είχε αρχίσει να οργανώνει ο περίφημος μαθηματικός Κωνσταντίνος Καραθεοδωρή από το 1920 μετά από πρόσκληση του Βενιζέλου, το πρόλαβε η καταστροφή.

Από την άλλη, στη Σμύρνη του 19^{ου} αιώνα εντυπωσιάζει επίσης η σπουδή για την έκδοση έργων της δυτικής γραμματείας, χωρίς να αγνοείται η αξιόλογη παρουσία ελληνικής λογοτεχνίας, σε ένα περιβάλλον ακμής της εκδοτικής δραστηριότητας για ένα περίπου αιώνα, μέχρι το 1922. Το 1830 εμφανίζεται το πρώτο σύγχρονο τυπογραφείο με πρωτοβουλία του διευθυντή της Ευαγγελικής Σχολής Αβραμίου Ομηρόλη, ενώ μόλις 10 χρόνια μετά λειτουργούν πλέον δέκα τυπογραφεία, πέντε ελληνικά, τρία γαλλικά και δύο αγγλικά. Την ίδια εποχή ξεκινούν προσπάθειες για την έκδοση εφημερίδων.

Μια από τις παλαιότερες, αλλά και η μακροβιότερη, ήταν η «Αμάλθεια» που εκδόθηκε το 1838 από τον Ελληνοσουηδό λόγιο και μαθηματικό Κωνσταντίνο Ροδέ. Το γεγονός και μόνο ότι επέλεξε για τίτλο το όνομα της μυθικής αίγας που γαλούχησε τον Δία φανερώνει τη φιλοδοξία της εφημερίδας να αποτελέσει πνευματικό τροφό του ελληνισμού της Ανατολής. Η «Αμάλθεια» δημοσίευε τοπικές και διεθνείς ειδήσεις, αλλά και ποιήματα που είχαν συχνά την υπογραφή του Ιάκωβου Ισιδώρη Σκυλίτση. Ο ίδιος το 1849 εξέδωσε δικό του εβδομαδιαίο φύλλο με τίτλο «Εφημερίς της Σμύρνης» που υπήρξε για έξι χρόνια (το 1855 διακόπηκε η έκδοση) ο πιο σοβαρός ανταγωνιστής της «Αμάλθειας». Συνολικά, στον 19^ο αιώνα καταγράφονται 135 ελληνικοί τίτλοι κάθε είδους φύλλων, πολιτικά, φιλολογικά,

εμπορικά, σατιρικά, όσο και περιοδικών, τα περισσότερα από τα οποία όμως υπήρξαν βραχύβια, αναδεικνύοντας πάντως τον πολιτιστικό δυναμισμό του ελληνικού πληθυσμού.

Ταυτόχρονα, από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα το θέατρο αντικατοπτρίζει την ευμάρεια της σμυρναϊκής ελληνικής κοινότητας με περιοδεύοντες θιάσους από την Ελλάδα αλλά και τοπικούς ελληνικούς που δεν παίζουν μόνο μεταφρασμένα έργα αλλά και πρωτότυπα που εντάσσονται στη σμυρναϊκή θεατρική λογοτεχνία. Το θέατρο συμβάλλει ιδιαίτερα στην καλλιέργεια του κοινού, αποτελώντας παράλληλα φυτώριο διάσημων ηθοποιών, όπως ο Μήτσος Μυράτ, η Κυβέλη (Αδριανού), ο Γεώργιος Γληνός κ.α.

Το 1841 χτίζεται το πρώτο μεγάλο θέατρο «Ευτέρπη» 300 θέσεων και δύο θεωρείων. Ακολουθούν και άλλα, όπως το «Σπόρτιγκ Κλαμπ» που αναγείρεται το 1894 με ευρωπαϊκές προδιαγραφές και 600 θέσεις (το οποίο το 1920 μετονομάζεται σε «Θέατρο Κυβέλης» προς τιμήν της μεγάλης ηθοποιού) ή το «Θέατρο Σμύρνης» του 1911 που αναφέρεται ως ένα από τα κομψότερα των Βαλκανίων. Παράλληλα, από το 1909 αρχίζουν και προβολές κινηματογράφου στο κινηματοθέατρο των αδελφών Πατέ.

Η Σμύρνη υπήρξε επίσης τόπος καταγωγής δυο από τους διασημότερους εκπροσώπους της ελληνικής εθνικής μουσικής σχολής, του Μ. Καλομοίρη (1883-1962) και του Γ. Κωνσταντινίδη (1903-1984), οι οποίοι, όπως και αρκετοί άλλοι Σμυρναίοι, είχαν φοιτήσει σε διάσημα ευρωπαϊκά ωδεία. Όμως, η βασική συνεισφορά του μικρασιατικού πολιτισμού στην μουσική προέρχεται κυρίως από το σμυρναϊκό λαϊκό τραγούδι που είχε μεγάλη απήχηση και επιρροή στην Ελλάδα. Πρόκειται για ένα ιδιαίτερο λαϊκό τραγούδι με στίχους που αντιπροσωπεύουν την αστική κοινωνία της Σμύρνης του 19^{ου} αιώνα έως τις αρχές του 20^{ου} και μουσικό άκουσμα που συνδυάζει έναν πλούτο μουσικής παράδοσης με μεγάλη ποικιλία επιδράσεων, αντανακλώντας ουσιαστικά τη δυναμική της ιωνικής πρωτεύουσας ως σταυροδρόμι μεταξύ ανατολής και δύσης. Άλλωστε, τα όργανα που χρησιμοποιούνται υποδηλώνουν ακριβώς αυτό. Πρόκειται για το λαούτο, το ούτι, τη λύρα, το κανονάκι και το σαντούρι, μαζί με το βιολί, το βιολοντσέλο, το κοντραμπάσο, το μαντολίνο και την κιθάρα.

Η κοινωνική και πολιτισμική ευμάρεια των Ελλήνων της Μικράς Ασίας αποτυπώνεται επίσης στον τομέα του αθλητισμού, ο οποίος δεν είχε να κάνει μόνο με την εκγύμναση του σώματος. Πάνω απ' όλα αποτελούσε απασχόληση άρρηκτα συνδεδεμένη με τον πολιτισμό, την πνευματική ανάπτυξη και την εθνική συνείδηση, αναπόσπαστο στοιχείο της εθνικής τους ταυτότητας και απόδειξη της σύνδεσης της με την Αρχαία Ελλάδα.

Το 1890 ιδρύεται ο «Ορφέας», το πρώτο αθλητικό σωματείο της Σμύρνης, το οποίο λειτουργεί παράλληλα και ως μουσικό σύλλογος, ενώ το 1891 ιδρύεται ο «Απόλλωνας», αρχικά ως σύλλογος αποκλειστικά πνευματικός και μουσικός, ο οποίος μετεξελίσσεται σε αθλητικό το 1894 με δυναμική παρουσία, εισάγοντας στην Σμύρνη το άθλημα της πυγμαχίας και οργανώνοντας παράλληλα ποδοσφαιρική ομάδα.

Το 1896 ξεκινούν οι «Πανιώνιοι αγώνες» που αναδεικνύονται στο σημαντικότερο αθλητικό γεγονός μέχρι την Καταστροφή. Θα πρέπει μάλιστα να σημειωθεί ότι, παρόλο που οι αρχικά είχαν το όνομα «Δημόσιοι Αγώνες», ο τοπικός τύπος τους αποκαλούσε «Πανιώνιους», εις ανάμνηση των ομώνυμων αγώνων που τελούνταν στη Σμύρνη την αρχαία εποχή. Μετά την πρώτη τέλεση των αγώνων ο «Ορφέας» μαζί με μέλη του που είχαν αποχωρήσει για να ιδρύσουν έναν αποκλειστικά γυμναστικό σύλλογο (το «Γυμνάσιο») ενώνονται ξανά σχηματίζοντας τον «Πανιώνιο», στον οποίο είχαν το δικαίωμα να γραφτούν και γυναίκες.

Επιπλέον το 1901 άρχισαν οι «Απολλώνιοι αγώνες», σε συνδυασμό με τη διοργάνωση εκδηλώσεων μουσικού, φιλολογικού και ιστορικού χαρακτήρα, καθώς και λογοτεχνικών διαγωνισμών. Παράλληλα λειτουργούν πολλά ακόμα σωματεία, με πιο σημαντικό τον «Πέλοπα», που προωθούσε ιδιαίτερα τα θαλάσσια αθλήματα. Συγκεκριμένα, οργάνωνε αγώνες κωπηλασίας και κολύμβησης, σε έναν από τους οποίους διακρίθηκε ο Αριστοτέλης Ωνάσης.

Μετά την καταστροφή του 1922 οι σύλλογοι αυτοί θα συνεχίσουν μέχρι και σήμερα την γυμναστική και αθλητική δραστηριότητά τους στη μητροπολιτική Ελλάδα. Το ίδιο θα συμβεί και στις υπόλοιπες εκφάνσεις του ακμαίου μικρασιατικού πολιτισμού, που θα εμβολιάσει με ζωτική ενέργεια τον ελληνικό χαρίζοντας του μια αξιοθαύμαστη ικμάδα.

Βασίλης Σταθόπουλος

Πηγές:

- Αναγνωστοπούλου Σία, *Μικρά Ασία 19^{ος} αι.-1999, οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες: Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.
- Βερέμης Θάνος – Νικολακόπουλος Ηλίας (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, ΤΑ ΝΕΑ – Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005.
- Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών & Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 22-24 Ιανουαρίου 2004*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΕ' , Αθήνα 2000 (β' έκδ.).
- Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τ. 6ος, ΤΑ ΝΕΑ, Αθήνα 2003.
- Κατραμόπουλος Γεώργιος Θ., *Η Σμύρνη των Σμυρνίων*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2002.
- Κλεάνθης Φάνης Ν., *Η ελληνική Σμύρνη*, Εστία, χ.χ.
- Παπαδάκης Εμμ. Νικόλαος (Παπαδής), *Ελευθέριος Βενιζέλος: Ο άνθρωπος, ο ηγέτης. Βιογραφία*, Εθνικό Ίδρυμα «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» – Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2017.
- Πετσάλης-Διομήδης Θ., *Δεκατρία χρόνια: Από το 1909 στο 1922*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1964.
- Σαμουηλίδης Χρήστος, *Ιστορία του ποντιακού ελληνισμού*, Λιβάνη, Αθήνα 2002.
- Σμύρνη. Η μητρόπολη του μικρασιατικού ελληνισμού, Έφεσος, χ.χ.
- gym-evsch-n-smyrn.att.sch.gr/o-toppos-mas/topos-mikrasia-athlitika-dromena.htm
- <http://www.afan.gr/afan/επιστημονικά-συνεδρια/ελληνικός-αθλητισμός-στη-σμύρνη-1890-1922>